

ΤΟ ΦΥΛΟ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΑ ΔΥΟ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΞΕΡΩ ΓΙ' ΑΥΤΟ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Οι χρηματοδοτήσεις προγραμμάτων για την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές, ανάμεσα στ' άλλα και τα ΕΠΕΑΕΚ με τον γενικό τίτλο «Φύλο και ισότητα των γυναικών» στα πανεπιστήμια, έδωσαν τον τελευταίο καιρό πολλές αφορμές για να συζητηθούν ζητήματα που σχετίζονται με την εφαρμογή της θεωρίας του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες. Παρακολουθούμε τα δύο τελευταία χρόνια να πληθαίνουν όσοι δείχνουν ενδιαφέρον για ερευνητικά προγράμματα, μαθήματα και συνέδρια που εστιάζουν στο φύλο, μια διάσταση που ως πρόσφατα αντιμετωπιζόταν σαν περιθωριακό αν όχι «ύποπτο» αντικείμενο για ακαδημαϊκή ενασχόληση. Οι χρηματοδοτήσεις μοιάζει να νομιμοποιούν για πρώτη φορά τη θεσμική ένταξη της προβληματικής του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες (περιλαμβάνω σ' αυτές και την ιστορία). Αυτό ωστόσο γίνεται χωρίς να υπάρχει στα ελληνικά πανεπιστήμια παράδοση προηγούμενων συστηματικών ακαδημαϊκών επεξεργασιών της προβληματικής αυτής στα επιμέρους γνωστικά πεδία. Το γεγονός ότι απουσιάζει μια τέτοια παράδοση έχει συνέπειες: και καταρχάς κάνει δύσκολο να εντοπιστεί και να αναδειχθεί, και επομένως να αντιμετωπιστεί, η εγγενής αμφισημία των ευρωπαϊκών προγραμμάτων που αναφέρονται στο φύλο. Ο ίδιος ο τίτλος του ΕΠΕΑΕΚ που επέτρεψε να συγκεντρωθούμε σήμερα εδώ («Φύλο και ισότητα των γυναικών») απηχεί ακριβώς αυ-

Η Έφη Αβδελά διδάσκει ιστορία
στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΣΥΓΧΡΟΝΑ 38 ΘΕΜΑΤΑ

Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 94, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2006, σελ. 38-42

τή την αμφισημία. Τι είναι αυτό το «φύλο» που πηγαίνει μαζί με την «ισότητα των γυναικών»; Είναι αναλυτική κατηγορία; Είναι κοινωνική ομάδα; Είναι πολιτικός στόχος;

Πριν συζητήσουμε λοιπόν για τις «σπουδές φύλου» και για τη σχέση τους με το γνωστικό πεδίο της ιστορίας φαίνεται ότι είναι απαραίτητο να ξεκαθαρίσουμε τι εννοούμε κάθε φορά όταν αναφερόμαστε στο «φύλο», τι περιεχόμενο δίνουμε σ'αυτή τη λέξη και ποιες είναι οι εννοιολογικές, ερευνητικές και εντέλει πολιτικές συνέπειες της κάθε επιλογής. Το ερώτημα δεν είναι καινοφανές. Έχει επανειλημμένα, για παράδειγμα, διαπιστωθεί ότι στις κοινωνικές επιστήμες — και ειδικότερα στην ιστορία που μας απασχολεί σήμερα — επικρατεί συχνά νοηματική σύγχυση, περιγραφικότητα και υπόρρητη (ή όχι και τόσο υπόρρητη) υποστασιοποίηση στη χρήση του όρου «φύλο». Η διαπίστωση αυτή έκανε πρόσφατα μία από τις πρωτεργάτριες της επεξεργασίας του «φύλου» ως αναλυτικής κατηγορίας στην ιστορία, την Τζόουν Σκοτ, να δηλώνει ότι παύει να χρησιμοποιεί την έννοια αυτή και ότι προτιμά να την αντικαταστήσει με τον πιο περιγραφικό όρο «έμφυλες σχέσεις».¹ Κατά τη Σκοτ δεν έχει πια νόημα να αναφέρεται κανείς στο «φύλο», καθώς το περιεχόμενό του θεωρείται σήμερα αυτονόητο σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε όταν ο όρος προτάθηκε για πρώτη φορά τις δεκαετίες του '70 και του '80. Για την αμερικανίδα ιστορικό στις σημερινές χρήσεις του ο όρος έχει πλέον χάσει την κριτική αιχμή του: ταυτίζεται συνήθως με τις γυναίκες, ενίοτε αναφέρεται στις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, ενώ στην καλύτερη περίπτωση περιγράφει την ανισότητα μεταξύ αντρών και γυναικών. Το φύλο έχασε την κριτική αιχμή του γιατί έγινε «φύλα», έγινε κυριολεξία, επαναφυσικοποιήθηκε. Έχασε δηλαδή τη συμβολική, πολιτισμική, αντιουσιακρατική του αναφορά, την εννοιολόγηση του ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή, την ιστορικότητά του.²

Τι είναι λοιπόν το «φύλο» (gender) που αλλάζει τόσα πρόσωπα; Ο όρος, δανεισμένος από τη βιολογία και τη γλωσσολογία, χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην κοινωνιολογία τη δεκαετία του '70, όπως για παράδειγμα από τη βρετανίδα Αν Όκλεϊ στην προσπάθειά της να διαχωρίσει το «βιολογικό φύλο», την έμφυλη διαφορά που παραπέμπει στη φύση, από τις κοινωνικές της επιπτώσεις, το «κοινωνικό φύλο».³ Ο όρος, με εξαιρετικά ρευστό περιεχόμενο που παρέπεμπε σε ποικίλες διανοητικές παραδόσεις, υιοθετήθηκε γρήγορα από τις αγγλόφωνες κυρίως φεμινίστριες κοινωνικές επιστημόνισσες και ιστορικούς. Πιο συστηματικά επεξεργάστηκαν την έννοια οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι και η «ανθρωπολογία του φύλου» ταυτίστηκε με τις πιο καινοτόμες επεξεργασίες στην κοινωνική ανθρωπολογία τη δεκαετία του '80. Η ιστορία ακολούθησε από κοντά.⁴

Για καιρό το «κοινωνικό φύλο» (“gender”) χρησιμοποιήθηκε αντιστικτικά με το «βιολογικό φύλο» (“sex”): ήταν η εποχή που γινόταν λόγος για τις «μεγάλες συνέπειες» της «μικρής διαφοράς», δηλαδή για το πώς η έμφυλη βιολογική διαφορά αποτέλεσε τη βάση που στήριξε τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα και προσδιόρισε τον τρόπο που συγκροτείται η έμφυλη ταυτότητα.⁵ Ωστόσο ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του ’80 η αντίστιξη κοινωνικού/βιολογικού φύλου αμφισβητήθηκε: από διαφορετικές μεριές υποστηρίχθηκε ότι το φύλο είναι εξ ολοκλήρου της κοινωνίας και του πολιτισμού, κοινωνιολογική περιγραφή και πολιτισμική προδιαγραφή. Ακόμη περισσότερο, το σύστημα που κάνει το «φύλο» αναπόδραστη μοίρα, η ίδια η βιολογία, είναι ιστορικά (δηλαδή κοινωνικά και πολιτισμικά) κατασκευασμένη.⁶ Δεν υπάρχουν δηλαδή δύο δεδομένες κατηγορίες ανθρώπων, οι «άντρες» και οι «γυναί-

κες», με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και σχέσεις μεταξύ τους, αλλά οι σχέσεις αυτές μεταβάλλονται ιστορικά μέσα από τα νοήματα που δίνουν οι άνθρωποι στον κόσμο που τους περιβάλλει και με βάση τα οποία οργανώνουν τη δράση τους, είναι δηλαδή κατασκευασμένες κοινωνικά και πολιτισμικά, όπως και οι ίδιες οι κατηγορίες «άντρες» και «γυναίκες», «ανδρισμός» και «θηλυκότητα».

Η διαπίστωση ότι η δυαδική αντίθεση άντρας/γυναίκα δεν είναι σταθερή αλλά μεταβαλλόμενη, ότι η έμφυλη διαφορά δομείται ιστορικά, έκανε δυνατό το πέρασμα από μια περιγραφική χρήση του φύλου στην αναγωγή του ως αυτόνομης αναλυτικής κατηγορίας. Σε προσεγγίσεις δηλαδή που αμφισβητούν την ίδια τη διχοτομία άντρες-γυναίκες, κάνοντας κριτική στην καθιερωμένη φυσικοποίηση, οικουμενικότητα και ουσιοκρατία των κατηγοριών αυτών· που αναδεικνύουν την ιστορικότητά τους, τις εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις, τη συσχετική τους συγκρότηση, τη δυαδικότητα και αντιστικτικότητα τους, την επιτελεστικότητα τους.

Στις περισσότερες μελέτες (τουλάχιστον στην ιστορία) το «φύλο» (ως «gender») αντικατέστησε συστηματικά την αναφορά στις γυναίκες, τις σχέσεις των φύλων ή το βιολογικό φύλο (sex). Είναι αλήθεια ότι πολλές φορές χρησιμοποιείται περιγραφικά, παραπέμποντας στη θεωρούμενη ως αυτονόητη διχοτομία του φύλου σε «άντρες» και «γυναίκες», γι' αυτό εμφανίζεται καμιά φορά και στον πληθυντικό. Είναι επίσης αλήθεια ότι στον ακαδημαϊκό χώρο η αντικατάσταση αυτή πήρε σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα της συμμόρφωσης. Το «φύλο» θεωρήθηκε ότι έχει πιο ουδέτερες συνδηλώσεις σε σχέση με εκείνες που είχε αποκτήσει ο όρος «γυναίκες» στη συγκυρία της ανάπτυξης του κινήματος για την απελευθέρωση των γυναικών και των πρώτων προσπαθειών να ενταχθεί η φεμινιστική προβληματική στα πανεπιστήμια. Το «φύλο» προσλαμβάνεται έτσι ως το «άνωτερο στάδιο» της «παιδικής αρρώστιας» που συνιστούσε η επικέντρωση στις «γυναίκες».⁷

Σε κάθε περίπτωση ο όρος άργησε πολύ να καθιερωθεί σε άλλα γλωσσικά περιβάλλοντα πέρα του αγγλόφωνου, και μάλιστα στην Ευρώπη, για λόγους που σχετίζονται αφενός με τις δυσκολίες που παρουσιάζει η μετάφρασή του σε πολλές γλώσσες και αφετέρου με την πιο περιθωριοποιημένη θέση των σχετικών επεξεργασιών στον ακαδημαϊκό χώρο.⁸ Εμφανίζει επίσης διαφοροποιημένη εξάπλωση, αλλά και εννοιολόγηση, σε διάφορους κλάδους, λ.χ. στην ιστορία, στην κοινωνιολογία, στις πολιτικές επιστήμες. Στην Ελλάδα οι σχετικές επεξεργασίες είχαν αφετηρία την ιστορία. Εντοπίστηκαν πάντως από νωρίς οι δυσκολίες που έθετε η ελληνική μετάφραση του όρου «gender».⁹ Στον αγγλόφωνο πάλι χώρο οι θεωρητικές και ιστορικές επεξεργασίες για το «φύλο» θεωρήθηκαν από κάποιες πλευρές πολιτική υποχώρηση, όπως υποστήριξαν λόγου χάριν ορισμένες βρετανίδες φεμινίστριες ιστορικοί, όταν αμφισβήτησαν τη στροφή στην ιστορία του φύλου χαρακτηρίζοντάς την εγκατάλειψη της ιστορίας των γυναικών.¹⁰

Δεν θα επιμείνω στις ποικίλες εννοιολογήσεις του φύλου που έχουν προταθεί. Θα μείνω στην ιστορία και θα υπενθυμίσω μόνο τις έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις που προκάλεσε ήδη από το 1986 η παρέμβαση της Τζόουν Σκοτ για το φύλο ως χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης. Οι αντιπαραθέσεις αυτές, που τέμνονται με εκείνες γύρω από τη γλωσσολογική στροφή και την επίδραση του μεταδοτισμού στην ιστορία και τις κοινωνικές επιστήμες, καταγράφουν τις σημαντικές θεωρητικές, μεθοδολογικές και εντέλει πολιτικές διαφοροποιήσεις που διατρέχουν το πεδίο της ιστορίας του φύλου.¹¹ Η έμφαση στις αντιπα-

ραθέσεις ωστόσο υποβαθμίζει καμιά φορά το υπαρκτό, κατά τη γνώμη μου, κοινό έδαφος που μοιράζονται οι πιο ενδιαφέροντες και ρητές απόπειρες εννοιολόγησης του φύλου στην ιστορία. Ενώ όμως ανεξάρτητα από τις διαφορές στην έμφαση στο ένα ή στο άλλο σκέλος, όλες οι προτάσεις αναγνωρίζουν τη σύνθετη δράση και διάσταση του φύλου: ότι είναι συγχρόνως κυριολεξία και μεταφορά, κοινωνικές σχέσεις και πολιτισμικό σύμβολο, νοηματοδότηση της έμφυλης διαφοράς και τρόπος σήμανσης σχέσεων εξουσίας. Ο κοινός παρονομαστής δηλαδή όλων των προτάσεων είναι η παραδοχή ότι από τη μια μεριά το φύλο είναι κοινωνικές σχέσεις και συμβολικό σύστημα με αναφορά στις διαφορές μεταξύ αντρών και γυναικών, και από την άλλη μεριά –και συγχρόνως– η έμφυλη διαφορά συγκροτεί και αναπαριστά σχέσεις εξουσίας.¹² Σε αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο το φύλο γίνεται άξονας της ιστορικής ανάλυσης που τέμνεται με άλλους, όπως την τάξη και το έθνος ή τη φυλή, εξίσου σημαντικούς για την κατανόηση του παρελθόντος. Στο ίδιο πλαίσιο οι άντρες γίνονται και αυτοί έμφυλα υποκειμένα, οι διαφορές μεταξύ αντρών ή μεταξύ γυναικών γίνονται εξίσου σημαντικές όσο και οι διαφορές με το άλλο φύλο, ενώ μπορούν να αναλυθούν από τη σκοπιά του φύλου και πεδία στα οποία δεν συναντά κανείς γυναίκες, όπως για παράδειγμα ο στρατός ή η πολιτική.

Κοντολογίς η ιστορική προβληματική που θέτει το φύλο στο επίκεντρο είναι μια προβληματική που εστιάζει στη μελέτη της εξουσίας και των πολλαπλών εκδοχών της. Όταν εφαρμόζεται στη μελέτη του παρελθόντος δεν μπορεί παρά να τέμνεται με άλλους άξονες εξουσίας, όπως την τάξη, το έθνος ή τη φυλή. Το φύλο ως εννοιολογικό εργαλείο είναι επίσης αναγκαία συνθήκη για να μελετηθεί η υποκειμενικότητα και η ταυτότητα. Ο 'εαυτός' που συμμετέχει στη διαμόρφωση του κόσμου γύρω του είναι αναπόδραστα –εκτός των άλλων– και έμφυλος, είτε γίνεται κατανητός με βάση την κοινωνική και πολιτισμική του θέση είτε ως προς τον τρόπο που νοηματοδοτείται μέσα από νέα ή αναθεωρημένα συμβολικά συστήματα, ή και ως λογοθετική κατασκευή. Η ιστορία του φύλου είναι επομένως κατεξοχήν μια ιστορία που παίρνει το υποκειμενικό σοβαρά υπόψη της.¹³

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι αποτιμήσεις για την πορεία και το μέλλον της ιστορίας του φύλου, που πολλαπλασιάζονται διεθνώς τον τελευταίο καιρό, συγκλίνουν επίσης σε ορισμένες κοινές διαπιστώσεις.¹⁴ Πρώτα απ' όλα αναγνωρίζεται ότι τα «επιτεύγματα» της ιστορίας του φύλου εμφανίζονται εξαιρετικά άνισα τόσο στο ιστοριογραφικό όσο και στο θεσμικό επίπεδο. Για παράδειγμα, υπάρχουν πολύ περισσότερες έρευνες για τη νεότερη εποχή από ό,τι για την αρχαιότητα ή το μεσαίωνα, και για το δυτικό κόσμο παρά για την ανατολική Ευρώπη, την Ασία, την Αφρική ή τη Λατινική Αμερική. Αλλά και η θεσμική ένταξη των φορέων της εμφανίζει τεράστιες διαφορές ανάμεσα στην Αμερική και την Ευρώπη, ανάμεσα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και σε χώρες άλλων ηπείρων. Και αυτό ανεξάρτητα από τη δυναμική ένταξη στα διεθνή φόρα περιοχών που ήταν ως πρόσφατα απούσες, κυρίως η ανατολική Ευρώπη και η Ασία. Μολονότι σπάνια αναγνωρίζεται, οι διαφορές αυτές παράγουν με τη σειρά τους καταμερισμούς και σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό της ακαδημαϊκής κοινότητας των ιστορικών που ενδιαφέρονται για τη μελέτη του φύλου: για παράδειγμα, η διεθνής «ορατότητα» της σχετικής ιστοριογραφίας που αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη χώρα (π.χ. στην Ελλάδα) είναι ευθέως ανάλογη του ενδιαφέροντος που προκαλεί σε ιστορικούς που βρί-

σκονται κοντά στα θεσμικά (αγγλόφωνα κυρίως) κέντρα. Σχετίζεται δηλαδή με το ενδιαφέρον που προκαλεί σε μη «ιθαγενείς» ιστορικούς. Οι δι-εθνικές προσεγγίσεις που επιδιώκονται σήμερα και αποσκοπούν να υπερβούν τόσο τις εθνικές ιστορίες όσο και τις παλαιότερες απόπειρες συγκριτικής ιστορίας δεν αναιρούν τον καταμερισμό, καθώς αυτός παράγεται από τις διαφορετικές συνθήκες που αφορούν τη χρηματοδότηση, τη θεσμική ένταξη, τη γλώσσα κτλ.¹⁵ Ο διεθνής χαρακτήρας της συζήτησης γύρω από το φύλο στην ιστορία δεν είναι αυτονόητος, όπως συνήθως προβάλλεται, αλλά ενέχει και αυτός σχέσεις εξουσίας και αποκλεισμούς. Εξαρτάται από τις συνθήκες που διέπουν το ιστορικό επάγγελμα σε κάθε χώρα και από τα εθνικά χαρακτηριστικά της ιστοριογραφίας, παράγοντες που προσδιορίζουν και το βαθμό διείσδυσης, αποδοχής και απήχησης της ιστορίας του φύλου.

Αν αυτές οι λιγοστές και αναγκαστικά σχηματικές σκέψεις σκιαγραφούν ένα πλαίσιο για το εννοιολογικό περιεχόμενο του φύλου στην ιστοριογραφία, το επόμενο ερώτημα που θέτει η σημερινή μας συνάντηση είναι κατά πόσο αυτό μπορεί να διαμορφώνεται ανεξάρτητα από συγκεκριμένα γνωστικά πεδία: κατά πόσο δηλαδή οι «σπουδές του φύλου» συνιστούν ένα «διακριτό γνωστικό πεδίο» και άρα χρειάζεται να εξετάσουμε τη σχέση του με το πεδίο της ιστοριογραφίας.

Αλλά και εδώ, θα πρέπει πρώτα να αναρωτηθούμε τι εννοούμε όταν λέμε «σπουδές του φύλου». Η διατύπωση αυτή, που έχει επικρατήσει τα τελευταία δέκα δεκαπέντε χρόνια, αντικατέστησε ό,τι παλαιότερα ονομαζόταν ευρύτατα «γυναικείες σπουδές». Οι «γυναικείες σπουδές», όπως και οι «σπουδές του φύλου», αποσκοπούσαν και αποσκοπούν να εγγράψουν στο ακαδημαϊκό περιβάλλον ως επιστημονικά νόμιμη τη συστηματική ενασχόληση με τις έμφυλες σχέσεις και να δώσουν εργαλεία για την ανάλυση και την κατανόηση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα. Αποσκοπούσαν επίσης κατ'επέκταση να προωθήσουν την ένταξη των γυναικών επιστημόνων που μελετούσαν τα ζητήματα αυτά στους ακαδημαϊκούς θεσμούς. Ωστόσο η επιλογή της εστίασης στις έμφυλες σχέσεις μέσα από χωριστά προγράμματα σπουδών δεν συναντούσε πάντα την ομοφωνία. Το εγχείρημα διατήρησε μέχρι σήμερα έντονα το αμερικανικό χρώμα του: ούτε στη Βρετανία δεν ευδοκίμησε ιδιαίτερα, πόσο μάλλον στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Οι αιτίες είναι φυσικά πολλαπλές. Αλλά τα ερωτήματα υπαρκτά.

Στην Ελλάδα το θέμα δεν τίθεται για πρώτη φορά σήμερα. Θα αναφερθώ εδώ πολύ συνοπτικά σε μια σχετική συζήτηση που έγινε το 1991 με πρωτοβουλία της τότε Γενικής Γραμματέως Ισότητας, Ρένας Λάμψα, με θέμα τη θεσμοθέτηση «γυναικείων» (όπως λέγονταν ακόμη τότε) σπουδών στα πανεπιστήμια. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτού του διαλόγου συνυπέγραφα μαζί με άλλες τα παρακάτω ερωτήματα: «Μιλάμε για μίαν αυτόνομη επιστημονική περιοχή ή για έναν τομέα που πρέπει να ενσωματωθεί στους επιμέρους επιστημονικούς κλάδους;» Μήπως είναι «μια μεθοδολογική οπτική που ζητεί να θέσει ερωτήσεις που προκύπτουν από την έννοια της διαφοράς των φύλων στις προϋποθέσεις και τα επιστημολογικά θεμέλια των επιμέρους επιστημών»;¹⁶

Είναι, υποθέτω, προφανές ότι σε όσα προηγήθηκαν τοποθέτησα τη διαπραγμάτευσή μου στο πεδίο της ιστοριογραφίας. Κατά τη γνώμη μου δεν υπάρχουν «σπουδές του φύλου» ως διακριτό γνωστικό πεδίο, όπως δεν υπήρχαν πριν δέκα και βάλε χρόνια «γυναικείες σπουδές». Η προβληματική του φύλου, δηλαδή η θεωρία του φύλου αποκτά νόημα και περιεχόμενο επειδή

τροφοδοτείται από και εφαρμόζεται σε συγκεκριμένα γνωστικά πεδία. Άρα αντί για «όσμωση μεταξύ της προβληματικής του φύλου και των θεωρητικών, μεθοδολογικών, θεματικών και ερευνητικών προσανατολισμών της ιστορίας και της ανθρωπολογίας»,¹⁷ θα πρότεινα να σκεφτούμε πιο συστηματικά πάνω στους όρους και τα όρια για την ανάπτυξη της ιστορίας του φύλου στην Ελλάδα. Μιας ιστορίας που θα αντλεί από τη φεμινιστική θεωρία, αλλά και θα την τροφοδοτεί, όπως έκανε ως τώρα η ιστορία του φύλου διεθνώς. Μια ιστορία που θα μπορεί να χαρακτηριστεί φεμινιστική, με την έννοια ότι θα θέτει συστηματικά στο επίκεντρό της αφενός την αμφισβήτηση της φυσικής διαφοράς ανάμεσα στις γυναίκες και τους άντρες και αφετέρου τη θέση ότι η έμφυλη διαφορά, με το μεταβαλλόμενο ιστορικά νόημά της, συγκροτεί και αναπαράγει σχέσεις εξουσίας. Μια ιστορία που θα μπορέσει να πάψει να είναι «υπάγωγη», όπως κατά τη γνώμη μου παραμένει σήμερα στην Ελλάδα, σιωπηρή, άφωνη, δηλαδή χωρίς άκουσμα, χωρίς επίδραση στις μεγάλες αντιπαραθέσεις που διαπερνούν την ελληνική ιστοριογραφία.

Σε δύο άρρηκτα αλληλένδετες κατευθύνσεις χρειάζεται, κατά τη γνώμη μου, να κινηθεί στο άμεσο μέλλον η ιστορία του φύλου για να μπορέσει να ξεπεράσει το σημείο στο οποίο βρίσκεται σήμερα. Η μία αφορά τη συστηματική προβληματοποίηση των κατηγοριών της· η δεύτερη, και αλληλένδετη, στον εμπλουτισμό της σχετικής ιστορικής παραγωγής.

Η πρώτη κατεύθυνση γίνεται επιτακτική σήμερα καθώς, μολοντί παραμένουν πάντα λιγοστές, οι μελέτες στην ιστορία των γυναικών και του φύλου που αναφέρονται στην Ελλάδα πληθαίνουν πάντως τα τελευταία χρόνια.¹⁸ Πληθαίνουν κυρίως οι διδακτορικές διατριβές, ορισμένες από τις οποίες υποστηρίζονται πλέον και σε ελληνικά πανεπιστήμια και όχι μόνο σε ξένα, όπως γινόταν παλαιότερα. Η παραγωγή αυτή είναι ελπιδοφόρα, ενδιαφέρουσα και χρήσιμη. Θέτει ωστόσο νέα ζητήματα ως προς την εννοιολόγηση του φύλου. Για παράδειγμα, αρκετές από τις νεότερες μελέτες αντιμετωπίζουν το φύλο σαν το περιγραφικό συνώνυμο των γυναικών, ενώ τους λείπει η συσχετική και αντιουσιακρατική θεώρηση που χαρακτήριζε τις παλαιότερες ιστορικές μελέτες για τις γυναίκες και το φύλο. Ενίοτε η περιγραφικότητα αυτή συνδυάζεται με την επιδίωξη να αποκατασταθεί η προτεραιότητα της ταξικής διαφοροποίησης ως εξηγητικού παράγοντα στην ιστορία, που υποτίθεται ότι η έμφαση στο φύλο των προηγούμενων μελετών είχε υποβαθμίσει. Έτσι το φύλο ταυτίζεται αποκλειστικά με τις γυναίκες, ενώ οι άντρες προβάλλονται και πάλι ως υποκείμενα χωρίς έμφυλη διάσταση.

Η περιγραφικότητα έχει φυσικά συνέπειες. Εμποδίζει κυρίως την προβληματοποίηση στερεοτυπικών κοινών τόπων. Η έμφυλη διαφορά επαναφυσικοποιείται, γίνεται ένα προφανές που επαναφέρει από το παράθυρο το βιολογικό υπόβαθρο το οποίο ενέχει η παραδοχή της εγγενούς δυαδικότητας του φύλου. Έτσι συνεχίζουμε να μιλάμε, για να αναφερθώ σε λίγα ενδεικτικά παραδείγματα, για την ανισότητα των αντρικών και των γυναικείων μισθών ως απόρροια της διαφορετικής φυσικής δύναμης ή το πολύ των αυτονόητων «αντιλήψεων» για την ανισότητα των φύλων, και όχι ως στρατηγικές υπεράσπισης της αντρικής κυριαρχίας τόσο στην εργασία όσο και στην οικογένεια· για τις ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας που ταυτίζουν τις γυναίκες με τη μητρότητα και την οικογένεια και εξασφαλίζουν την αντρική πρωτοκαθεδρία στην αγορά εργασίας σαν να ανταποκρίνονται σε φυσικές ή το

πολύ κοινωνικές ανάγκες και όχι για την έμφυλη διαφορά ως άξονα για τη συγκρότηση του κράτους· για τις αντιστάσεις να αποδοθούν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες επί ενενήντα χρόνια μετά την καθιέρωση της —ακόμη σήμερα— λεγόμενης «καθολικής» ψηφοφορίας σαν το πολύ δευτερεύουσα «ανωμαλία» ή ένδειξη του παραδοσιακού χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και όχι για τον ανδρισμό ως βασική συνιστώσα της ιδιότητας του πολίτη. Η οικονομία, η πολιτική, ο στρατός εξακολουθούν και θεωρούνται πεδία που δεν επηρεάζονται από τη διάσταση του φύλου. Ίσως γι' αυτό δεν μπόρεσε η ιστορία του φύλου να γίνει επαρκώς στην Ελλάδα ό,τι υπήρξε σε άλλες χώρες, και όχι μόνο στις ΗΠΑ: ένα από τα πιο καινοτόμα πεδία ιστοριογραφικού πειραματισμού και αναζητήσεων.

Η προβληματοποίηση των κατηγοριών της ιστορίας του φύλου θα έπρεπε να είναι και προβληματοποίηση των κατηγοριών της ιστορίας γενικά. Θα έπρεπε να πείσει, να ωθήσει την ελληνική ιστοριογραφία να λογαριαστεί με τις ευρύτερες θεωρητικές και ιστοριογραφικές συνέπειες από την ιδέα ότι το φύλο είναι κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή, είναι τρόπος με τον οποίο νοηματοδοτείται ο εαυτός στον κόσμο που τον περιβάλλει και οργανώνει τη δράση του σ' αυτόν, είναι σύμβολο που παραπέμπει σε σχέσεις εξουσίας. Αυτό θα επέτρεπε στην ελληνική ιστοριογραφία να στοχαστεί πάνω στο πώς κατασκευάζει ευρύτερα τις κατηγορίες και τα πορίσματά της, να στραφεί στα υποκείμενα, τη δράση τους και τη σκοπιά τους, να πειραματιστεί με νέους τρόπους και πεδία που θα την ανανεώσουν θεωρητικά και θεματικά και θα της δώσουν τη δυνατότητα να υπερβεί τον ελληνοκεντρισμό που χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέρος της.

Η δεύτερη κατεύθυνση είναι η παραγωγή. Χωρίς αυτήν, οι γενικές κουβέντες για την ιστοριογραφία μένουν ατελέσφορες. Χρειαζόμαστε πολλές, οπωσδήποτε περισσότερες ιστορικές μελέτες που εστιάζουν στο φύλο, που διερευνούν τη διαπλοκή του με άλλους άξονες εξουσίας. Χρειάζεται να πολλαπλασιαστεί η έρευνα που θα αποκαταστήσει άγνωστες πλευρές της ζωής των γυναικών και των αντρών του παρελθόντος, ως έμφυλα υποκείμενα στις πολλαπλές τους σχέσεις, αλλά και η έρευνα που θα διερευνήσει τη σημασία του φύλου ως σχέσης και ως συμβόλου στην οικονομική ανάπτυξη, στην ιστορία του κράτους, στην πολιτική, στην ιδεολογία, στο ιστορικό επάγγελμα. Αν γίνουν αυτά, ίσως τότε γίνει δυνατό να πάρει διαφορετικό περιεχόμενο ο «διάλογος κουφών» που είδαμε να διεξάγεται πρόσφατα γύρω από το λεγόμενο «μεταμοντερνισμό» στην ιστορία, αλλά και για άλλα ζητήματα, όπως το έθνος ή τη βία.

Η διδασκαλία έχει φυσικά κομβική σημασία και για τις επεξεργασίες που αφορούν την εννοιολόγηση του φύλου και για την ανάπτυξη της σχετικής έρευνας. Είναι κρίσιμη για να δημιουργηθούν οι όροι αναπαραγωγής της ιστορίας του φύλου, που ως τώρα έλειπαν. Οι μορφές που μπορεί να πάρει η διδασκαλία αυτή είναι πολλαπλές. Έφτασε ίσως ο καιρός να προκηρυχθούν και στην Ελλάδα θέσεις στο γνωστικό αντικείμενο της ιστορίας του φύλου. Αλλά εξίσου σημαντικό είναι να εντάσσονται στα προγράμματα σπουδών μαθήματα με τη σχετική θεματική που προσφέρονται από διδάσκοντες και διδάσκουσες με άλλα γνωστικά αντικείμενα, κάτι που γίνεται ήδη σε ορισμένα τμήματα ιστορίας. Και βέβαια να ενσωματώνεται η προβληματική του φύλου σε μαθήματα που δεν αναφέρονται ειδικά στο φύλο ή σε συγκεκριμένα έμφυλα υποκείμενα. Ελπίζει βέβαια κανείς ότι η προοπτική μιας τέτοι-

ου τύπου ακαδημαϊκής ενσωμάτωσης δεν θα σημάνει για την ιστορία του φύλου την απώλεια του κριτικού της χαρακτήρα.

Γιατί όπως ανέφερα και στην αρχή αυτής της παρέμβασης, η ιστορία του φύλου υπήρξε εξαρχής κατεξοχήν κριτική ιστορία: αμφισβήτησε τις κατηγορίες, τις περιοδολογήσεις, τις παραδοχές και τις ιεραρχίες της κατεστημένης ιστοριογραφίας. Τόσο μάλιστα περισσότερο κριτική υπήρξε όσο δεν περιορίστηκε στην εγγραφή της σε χωριστό γνωστικό πεδίο, αλλά διεκδίκησε τη θέση της κατά κύριο λόγο ως τρόπο θεώρησης του παρελθόντος. Η απώλεια αυτού του κριτικού χαρακτήρα θα ήταν η ίδια η αυτοαναίρεσή της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Joan Wallach Scott, "Some More Reflections on Gender and Politics", στο βιβλίο της *Gender and the Politics of History*, αναθεωρημένη έκδοση, Νέα Υόρκη 2000, σ. 199-222.
2. Joan Wallach Scott, "Preface to the Revised Edition", στο βιβλίο της *Gender and the Politics of History*, αναθεωρημένη έκδοση, Νέα Υόρκη 2000, σ. ix-xiii.
3. Ann Oakley, *Sex, Gender and Society*, London, Temple Smith 1972.
4. Για την κοινωνιολογία, βλ. Christine Delphy, «Penser le genre: problèmes et résistances», στο βιβλίο της *L'ennemi principal 2. Penser le genre*, Syllepse, Παρίσι 2001, σ. 243-260· για την κοινωνική ανθρωπολογία, Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο. Κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994· για την ιστορία, Έφη Αβδελά—Αγγέλικα Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Έφη Αβδελά—Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
5. Η πασίγνωστη έκφραση είναι της Άλις Σβάρτσερ, *Η μικρή διαφορά και οι μεγάλες της συνέπειες*, μετ. Λήδα Μοσχονά, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα 1979.
6. Βλ. ενδεικτικά: Gisela Bock, «Πέρα από τις διχοτομίες: Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993), αφιέρωμα: ιστορία, γυναίκες, φύλο, σ. 55-83 και Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.
7. Για μια αντίστοιχη διαπίστωση σε ό,τι αφορά την ανθρωπολογία, βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Είναι η ανθρωπολογία των γυναικών για την ανθρωπολογία του φύλου ό,τι η παιδική ηλικία για την ωριμότητα;», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 211-223.
8. Βλ. σχετικά τις επισημάνσεις της Γκίζελα Μποκ, «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου: όψεις μιας διεθνούς συζήτησης», στο Ε. Αβδελά-Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες*, σ. 411-450, ειδικότερα σημ. 14.
9. Το μαρτυρούν οι πειραματισμοί με τον όρο στο περιοδικό *Δίνη*, όπου έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί οι μεταφράσεις «κοινωνικό φύλο» και «γένος». Για την υποστήριξη της επιλογής να μεταφραστεί το "gender" ως «φύλο» και το "sex" ως «βιολογικό φύλο», βλ. Ε. Αβδελά-Α. Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν». Για μια αντίθετη μεταφραστική επιλογή ("gender"—«κοινωνικό φύλο», "sex"—«φύλο») βλ. Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, μετ. Πελαγία Μαρκέτου, Πολύτροπον, Αθήνα 2003.
10. Για τη σχετική διαμάχη, βλ. Ε. Αβδελά-Α. Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν», ό. π.
11. Το άρθρο της «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης» (μετ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, στο Ε. Αβδελά-Α. Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες*, σ. 285-327) προκάλεσε πλήθος συζητήσεις και αντιπαραθέσεις γιατί —όπως επιδιώξαμε να δείξουμε με την Αγγέλικα Ψαρρά— ταύτισε την ιστορία του φύλου με τη στροφή της ιστορικής ανάλυσης στις μεταδομιστικές προσεγγίσεις που αντλούν από το έργο του Φουκώ και του Ντεριντά.
12. Ενδεικτικά: Joan Wallach Scott, *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1988 καθώς και την αναθεωρημένη

έκδοση του 2000· Editorial, «Why Gender and History», *Gender & History* 1/1 (1989), σ. 1-6· Γκ. Μποκ, «Ιστορία των γυναικών και ιστορία του φύλου»· Catherine Hall, «Politics, Post-Structuralism and Feminist History», *Gender & History* 3/2 (1991), σ. 204-210· Sonya O. Rose, *Limited Livelihoods: Gender and Class in Nineteenth-Century England*, University of California Press, Μπέκλεϊ 1992· Ch. Delphy, «Penser le genre», ό.π.

13. Alice Kessler-Harris, "What is Gender History Now?", στο David Cannadine (επιμ.), *What Is History Now?*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2002, σ. 95-112.
14. Βλ. σχετικά, Leonore Davidoff, Keith McClelland, Eleni Varikas (επιμ.), *Gender & History: Retrospect and Prospect*, Blackwell, Οξφόρδη 2000· A. Kessler-Harris, "What is Gender History Now?"· και τη συζήτηση στο *Journal of Women's History* 16/2 (2004): Joan W. Scott, "Feminism's History", σ. 10-29, Afsaneh Najmabadi, "From Supplémentarity to Parasitism?", σ. 30-35 και Evelyn M. Hammonds, "Power and Politics in Feminism's History and Future", σ. 36-39.
15. Βλ. Shani D'Cruze, Nancy Rose Hunt, Kathleen Canning και Clare Midgley, "Editorial: Gender on the Edge", *Gender & History* 14/1 (2002), σ. 1-6· επίσης την ιστοσελίδα της International Federation for Research in Women's History — Federation Internationale Pour La Recherche En Histoire Des Femmes, <http://www.ifrwh.com/>
16. «Θεσμοθέτηση των 'γυναικείων σπουδών';», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1997), σ. 302-306.
17. Από το κείμενο που συνόδεψε την πρόσκληση για συμμετοχή στο συνέδριο του Βόλου.
18. Δεν θα αναφερθώ εδώ αναλυτικά στην ιστορία της σχετικής ελληνικής παραγωγής. Βλ. τις δύο πρόσφατες δικές μου απόπειρες: «Η ιστορία των γυναικών και του φύλου στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: αποτιμήσεις και προοπτικές», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης-Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δεσφένες Συνέδριο Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000). Πρακτικά*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τ. Βα, Αθήνα 2004, σ. 123-138 και «Η ιστορία του φύλου στην Ελλάδα: από τη διαταραχή στην ενσωμάτωση;» στο Βενετία Καντζά-Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), [...], υπό έκδοση.